

تحلیل محتوایی کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع گوهرشاد مشهد و حکیم اصفهان^I

ابوالفضل عبدالهی فرد^{II}

منظر بانو اولادقباد^{III}

شهریار شکرپور^{IV}

(صص: ۱۷۶ - ۱۶۱)
تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۱/۲۹

چکیده

در ادوار اسلامی، مسجد به‌عنوان شاخص معماری شناخته شده و دارای جایگاه ویژه‌ای است. معماری مساجد با تزییناتی همراه بود، و به مرور مملو از مفاهیمی شد که سرشار از عناصر معنایی و تزیینی در معماری اسلامی است. این تزیینات کتیبه‌ای با مضامین گوناگون قرآنی، دعایی، تاریخی و اسماء الهی و اسماء ائمه با تکنیک‌هایی نظیر کاشی‌کاری، آجرکاری و گچبری اجرا شده‌اند. تحلیل مضامین و همچنین بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های مضمونی کتیبه‌های دو مسجد از اهداف این مقاله است. پرسش‌های پژوهش عبارتند از: چه مفاهیمی در کتیبه‌های قرآنی مساجد گوهرشاد مشهد و حکیم اصفهان به لحاظ بسترهای سیاسی و مذهبی دو دوره مطرح می‌باشد؟ افتراق و اشتراکات کتیبه‌ها در چه زمینه‌هایی است؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد به دلیل اختلاف مذهب در این دو دوره (تیموریان و صفویان) بیشتر کتیبه‌هایی که در گوهرشاد مشهد (تیموریان) نگارش یافته به مسائلی کلی و اصولی دین اسلام از جمله مسئله توحید و یگانگی خداوند، معاد یا مسائل کلی از این دست پرداخته شده است؛ ولی در کتیبه‌های مسجد حکیم ضمن پرداختن به آیاتی در این خصوص، آیات، سوره و احادیثی در مورد اهل بیت علیهم‌السلام نیز دیده می‌شود. در کتیبه‌های مسجد گوهرشاد، خط ثلث بیشترین کاربرد را از میان خطوط دیگر داشته و نقوش ختایی، اسلیمی همزمان در تزیینات این بنا، نقش مهمی ایفا کرده‌اند. در مسجد حکیم اصفهان، خط شاخص در کتیبه‌نگاری، کوفی (بنایی، معقلی) است و اکثر کتیبه‌ها به همین خط نگارش شده‌اند. سوره‌های توبه، اسراء، جمعه، دهر، اخلاص و آیه‌الکرسی، از جمله سوره‌های مشترک میان این دو مجموعه است. با این‌که دو مسجد گوهرشاد مشهد و حکیم اصفهان در ساختار ساختمانی و محتوای کتیبه‌ها، دارای اشتراکاتی هستند، اما غنای تزیینی و کتیبه‌های قرآنی مسجد گوهرشاد بیشتر از مسجد حکیم می‌باشد. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی محتوا بوده و گردآوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، مشاهده‌ی آثار جمع‌آوری و میدانی می‌باشد.

کلیدواژگان: هنر تیموری، هنر صفوی، مسجد گوهرشاد مشهد، مسجد حکیم اصفهان، کتیبه‌های قرآنی.

I. این مقاله مستخرج از پایان‌نامه نویسنده دوم است؛ تحت‌عنوان: «طراحی و ساخت حجم محیطی براساس کوفی معقلی موجود در مسجد حکیم اصفهان».

II. عضو هیأت علمی گروه هنرهای اسلامی، دانشکده هنرهای صناعی-اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول). A.aabdollahie@tabrizia.ac.ir

III. دانشجوی کارشناسی ارشد هنرهای اسلامی، دانشکده هنرهای صناعی-اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

IV. عضو هیأت علمی گروه هنرهای اسلامی، دانشکده هنرهای صناعی-اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران.

مقدمه

بعد از ظهور دین مبین اسلام، مسجد به عنوان عنصر اصلی و مقدس معماری اسلامی، به محلی جهت ظهور هنرهای گوناگون از جمله کتیبه نگاری، تبدیل شد. مسجد جامع گوهرشاد در زمان تیموریان و به درخواست گوهرشاد آغا، همسر شاهرخ تیموری، بنا نهاده شد. مسجد حکیم نیز از نمونه های ماندگار در دوران فرمانروایی صفویان می باشد که تزیینات کامل آن را کتیبه های گوناگون، و در سطحی چشمگیر خطوط بنایی برعهده گرفته اند. در این مقاله پس از مطالعه درخصوص دو مجموعه گوهرشاد مشهد و حکیم اصفهان مفهوم کتیبه های قرآنی در آنها بررسی خواهد شد.

اهداف و ضرورت: هدف از انجام این پژوهش ارائه تحلیلی اساسی در مورد مفاهیم و معانی کتیبه های قرآنی در دو مسجد گوهرشاد و حکیم و بررسی این مفاهیم با زمینه های فکری و مذهبی این دوران درخصوص کتیبه های آنها می باشد. ضرورت چنین تحقیقی را می توان در تحلیل محتوایی این آثار و ارتباط آنها با هم بیان نمود.

پرسش و فرضیات پژوهش: پرسش های پژوهش عبارتند از: چه مفاهیمی در کتیبه های قرآنی مساجد گوهرشاد مشهد و حکیم اصفهان به لحاظ بسترهای سیاسی و مذهبی دو دوره مطرح می باشد؟ افتراق و اشتراکات کتیبه ها در چه زمینه هایی است؟ فرضیات عبارتند از: چون دو بنای فوق الذکر، در دو دوره متفاوت، چه به لحاظ زمانی-مکانی، و چه به لحاظ مذهبی و ایدئولوژی در بسترهای مختلف فکری، بنا و کتیبه نگاری شده اند، احتمالاً انتخاب آیات و احادیث نیز در آنها بنا به همین مورد دارای اشتراکات و افتراقاتی قابل توجه و برخاسته از جهت گیری های فکری و مذهبی حاکمان آن دوران صورت گرفته است، خواهد بود.

روش تحقیق: در این پژوهش سعی شده تا از طریق مطالعات کتابخانه ای و مشاهده میدانی آثار به جمع آوری اطلاعات پرداخته؛ سپس به روش توصیفی-تحلیلی به تحلیل اطلاعات به دست آمده پرداخته شود.

پیشینه پژوهش

محققین عمدتاً از زوایای مختلف هنری، دو مجموعه را بررسی کرده اند. از جمله تحقیقاتی که در راستای موضوع مورد نظر پژوهش حاضر صورت گرفته است، می توان به دو کتاب اثر «محمود ماهرالنقش» اشاره کرد؛ نخست، معماری مسجد حکیم و خط بنایی (خطالبناء) در این اثر، مؤلف به معرفی مکانی و زمانی و تزیینی مسجد پرداخته و به قول خود ایشان «شاید بتوان بیشتر و کنجکاوانه تر به هنر معماری ایران پی برد» (ماهرالنقش، ۱۳۷۰). در دومین اثر ایشان، که در سال ۱۳۷۰ آن را به چاپ رسانده و گلچینی از نمونه های مهم که با مصالح گوناگون در اقصی نقاط کشورمان اجراء شده اند، ارائه گردیده است. همچنین در آثاری از «حسین زمرشیدی» که به این موضوع پرداخته شده است و با عنوان: کاشیکاری ایرانی در سه مجلد؛ «گلچین معقلی» جلد اول (۱۳۷۳)، «گره معقلی» جلد دوم (۱۳۸۳) و «خط معقلی» جلد سوم (۱۳۸۴)، به این کتیبه ها پرداخته شده است. زمرشیدی همچنین در مورد کتیبه های دو مجموعه مورد نظر، مقالاتی نیز به چاپ رسانده است و با عناوینی مختلف از جمله: «مسجد بی نظیر جامع گوهرشاد و هنرهای قدسی معماری» (زمرشیدی، ۱۳۹۰) و «تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزیینات کتیبه های مسجد حکیم اصفهان» (زمرشیدی، ۱۳۹۰) ارائه داده است. کتاب دیگری نیز از «مهدی صحراگرد»، درباره کتیبه های مسجد گوهرشاد، تحت عنوان: شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: کتیبه های مسجد گوهرشاد (۱۳۹۲) از منابعی است که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. در این کتاب کتیبه های مسجد گوهرشاد، به طور کامل و دقیق از هر حیث معرفی و مورد مطالعه

و بررسی قرار گرفته است. مسجد گوهرشاد و مسجد حکیم در مقالات فراوانی توسط پژوهشگران به‌طور جداگانه و یا با مقایسهٔ دیگر مجموعه‌ها از جهات مختلف، مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

مسجد جامع گوهرشاد

مسجد گوهرشاد مشهد که یکی از مهم‌ترین بناهای دورهٔ شاهرخ تیموری به‌شمار می‌رود در سال ۸۲۱ هـ.ق. به دستور همسر او، گوهرشادآغا در مجاورت حرم امام رضا علیه السلام ساخته شده است. معمار آن استاد قوام‌الدین بن زینال‌دین شیرازی، معمار معروف دورهٔ تیموریان بوده که نه تنها کار طراحی و ساخت، بلکه کار کاشی‌کاری و تزیینات مسجد نیز بر عهدهٔ او بوده است (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۷). در دورهٔ تیموریان نماسازی بناها با انواع کتیبه‌ها و با خطوط متفاوت از کاشی به صورت معرق، هفت‌رنگی یا کاشی و آجر تهیه و بناهای متعددی به این سبک تزیین می‌شدند (حکیمی، ۱۳۸۰: ۱۰۳).

مسجد گوهرشاد دارای چهار ایوان است. ایوان جنوبی و اصلی آن که «ایوان مقصوره» نامیده می‌شود، سرشار از هنرهای معماری، به خصوص کاشی‌کاری معرق با نقوش کاشی و آجر، گره هندسهٔ نقوش، انواع کتیبه‌های خطوط: ثلث، کوفی، نسخ و انواع گلچین، گره و خط معقلی، رسمی‌بندی، نقوش بند رومی و بالاخره محراب نفیس و منبر چوبی منبت و گره و هنرمندی درودگران، فوق‌العاده پُرکار است. مقرنس‌بندهای تخته به تختهٔ منحصر به فرد، سبب شهرت جهانی این مسجد شده است. پیشخوان‌سازی ایوان از کتیبه‌بندی‌های متعدد و متنوع است و دو گلدستهٔ منقوش برجستهٔ مدور از ادامهٔ گلدسته‌سازی و به خصوص گنبدآگون (شکم‌دار)، با نقوش گلچین معقلی و خطوط بنایی، عظمت مسجد را دو چندان ساخته است (زمرشیدی، ۱۳۹۰: ۱۷).

تنوع کاشی‌کاری در معماری تیموری مانع از مقولهٔ طبقه‌بندی جامع آن‌ها به صورت انواع کوچک و محدود می‌گردد. اما به‌طور کلی، تکنیک‌های کاشی‌کاری در این دوران را در سه گروه شامل: کاشی‌کاری منفرد به شکل زیرلعابی، هفت‌رنگ و لعاب نقاشی تک‌رنگ، کاشی معرق و شیوهٔ بنایی تقسیم نمود (اثنی عشر و شایسته‌فر، ۱۳۹۰: ۵۵). مسجد جامع گوهرشاد یا -هشتمین بنای زیبای جهان- که این عنوان را اوپهام پوپ خاورشناس نامی به این مسجد داده است؛ گذشته از مقام معماری و تاریخی از بزرگترین معابد اسلامی ربع مسکون^۱ به‌شمار می‌رود. پیش‌تر «ج. کریستویلسن» مؤلف تاریخ صنایع ایران مسجد جامع گوهرشاد را در ردیف دوازدهمین بناهای جهان قلمداد کرده بود، بنیان آن از آغاز سال ۸۰۷ هـ.ق. در زمان تصدی حکومت شاهرخ در هرات، شروع شده و به سال ۸۲۱ هـ.ق. این بنای عظیم اسلامی پایان یافت (صمدی، ۱۳۳۳: ۵۰۹).

چهار ایوان مسجد به اسامی: ایوان مقصوره (طرف قبله)، ایوان آب (شرقی)، ایوان حاج حسن (غربی) و ایوان دارالسیاده (شمالی) مشهور هستند (صمدی، ۱۳۳۳: ۵۱۲). در دورهٔ تیموری تحول تازه‌ای در تزیین به‌وجود آمد. نقش‌مایه‌های گیاهی بر طرح‌های هندسی برتری یافت و کتیبه‌هایی به خط ثلث مزین شد (شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۷۵).

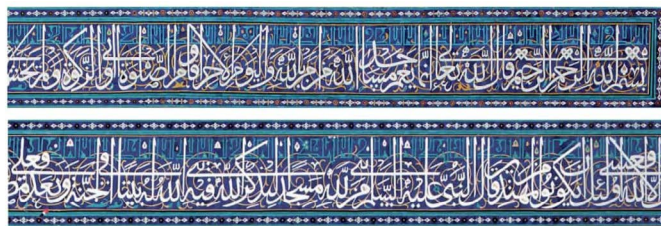
در فضای بین دو ستون صحن نیز محلی برای کتیبه در نظر گرفته‌اند. این کتیبه‌ها که آن‌ها را «کتیبه‌های سردر غرغه‌های صحن» می‌خوانیم، همگی به شیوهٔ معرق اجرا شده است. بخش فوقانی طاق نماهای بالا، سطحی افقی و سرتاسری است که دور تا دور صحن را دربر می‌گیرد و همهٔ این فضاها را به هم متصل می‌کند. در این فضا کتیبه‌ای به خط ثلث نوشته‌اند که متن آن آیاتی از قرآن کریم است و در واقع کتیبهٔ اصلی دور صحن خوانده می‌شود و به قلم شش‌دانگ کتیبه کتابت شده است. شماری از کتیبه‌های مسجد گوهرشاد که براساس طرح اولیه بازنویسی شده‌اند بخش عمده‌ای از کتیبه‌های صحن می‌باشند؛ مثل کتیبه‌های سورهٔ قدر و فاتحه‌الکتاب بر سردر غرغه‌های شمالی و بخش‌هایی از کتیبهٔ سرتاسری دور صحن و همچنین چند نمونه از کتیبه‌های

پایه غرفه‌های صحن با آیاتی از سوره‌های جمعه، البینه و حشر، که «محمدعلی غروی تبریزی» در حدود ۱۳۷۲ تا ۱۳۸۰ ه.ق. احتمالاً از روی متن‌های پیشین بازنویسی کرده است (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۳۷ و ۱۴۸).

کتیبه‌های قرآنی مسجد گوهرشاد مشهد

آیات قرآنی، یکی از اصلی‌ترین و مهم‌ترین مضامینی هستند که در کتیبه‌های معماری، به‌ویژه در اماکن مقدس به‌کار رفته‌اند. مهم‌ترین بستر برای کتیبه‌های مذهبی دور محراب، دور صحن، دور گنبد و گاه دور ایوان است. تقریباً این بخش‌های بنا را با متون مذهبی و به‌ویژه آیات و سوره‌های قرآنی تزیین کرده‌اند (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۳۹). در حاشیه کاشی‌کاری محراب ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد مشهد کتیبه‌ای با مضمون آیه الکرسی به خط ثلث سفید، روی زمینه لاجوردی اجرا شده است. در نقطه مرکزی سقف همین ایوان، آیات سوره اخلاص با مضمون توحید و یگانگی خداوند نقش بسته است (شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۷۹).

از بزرگ‌ترین آثار هنری به‌جای مانده از عصر تیموری، کتیبه‌ای است که به خط بایسنغر میرزا در سال ۸۲۱ ه.ق. نگارش یافته و از لحاظ مضمون از کتیبه‌های احداثیه-مذهبی این مکان مقدس به‌شمار می‌رود که آغاز این کتیبه با آیه ۱۸ سوره توبه (إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْأَمْنٍ لِلَّهِ الْيَوْمَ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنِي كُونُوا مِنَّا لَمْهُتَدِينَ) و حدیثی از پیامبر ﷺ بوده و در ادامه متن احداثیه آن به تحلیل از بنیان ساخت مسجد، گوهرشاد آغا و شاهرخ تیموری، پرداخته می‌شود (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۹ و ۱۰)، (تصویر ۱).

تصویر ۱. کتیبه دور ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۵۶ و ۵۷).

محراب ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد از طرح‌های مقرنس زیبایی که دور تا دور آن بر روی سنگ سبز با خط ثلث سیاه رنگ، آیات ۸۱-۷۸ و ۸۵ سوره اسراء حجاری شده، تشکیل شده است. این کتیبه که به خط ثلث آمیخته به محقق است بر سنگ سبز مرمر حجاری شده و به جهت تمایز با زمینه به رنگ سیاه درآمده است (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۱۰). در ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد راهروهایی به سمت شبستان طرفین ایوان منتهی می‌شود، داخل ایوان نیز از دو طرف دارای چند طبقه است که با آیاتی با مضامینی نظیر صفات خداوند و اخلاق اسلامی مزین شده‌اند.

زیر گلدسته مناره، مقرنس‌کاری کتیبه‌ای به خط ثلث، شامل آیات ۱۰-۹ سوره جمعه دیده می‌شود. آیه ۹ سوره جمعه در ضربی ورودی ایوان مقصوره نیز بر زمینه کاشی اجرا شده است. همچنین کتیبه‌های سی‌گانه (آیاتی از سوره‌های جمعه، حشر و البینه) که دور تا دور صحن مسجد گوهرشاد بر پایه غرفه‌ها نصب شده، به علت قرارگیری در بدنه یک زنجیره هندسی، تزیین و سطر بندی متفاوتی دارد. از ظاهر متفاوت خطوط مشخص است که کتیبه‌ها را در طول تاریخ افراد مختلفی بازنویسی کرده‌اند. دست‌کم چهار نمونه این کتیبه‌ها، اصلی و از دوره تیموری است (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۱۶۸).

گنبد مسجد گوهرشاد

گنبد مسجد گوهرشاد با کاشی نره به رنگ فیروزه‌ای کار شده و عبارت جلیل «لا اله الا الله» بر آن خودنمایی می‌کند (خمسه و شایسته‌فر، ۱۳۹۲: ۲۵). دور تا دور ساقه گنبد مسجد گوهرشاد مشهود، بعد از یک ردیف نقوش هندسی به رنگ‌های زرد، سفید و قرمز، کتیبه‌ای قرآنی شامل آیات ۵۲-۱-سوره یس، در زمینه لاجوردی و خط سفید ثلث نگاشته شده است (تصویر ۲)، (شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۸۰).

مناره‌های مسجد گوهرشاد

مناره‌های ایوان مقصوره، ویژگی منحصر به فردی دارند که از روی زمین آغاز می‌شوند. روی مناره‌ها چهار طبقه تزیینات کتیبه‌ای کار کرده‌اند. یکی از آن‌ها کتیبه‌ای از نوع طوماری است که زیر مقرنس مناره‌ها کار کرده‌اند و متن آن‌ها آیه‌ای از سوره جمعه است با اجرای کاشی معرق، خط ثلث کاشی زرد بر زمینه لاجوردی (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۹۶).

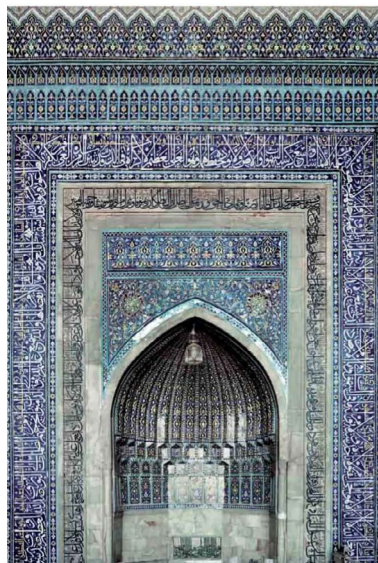
در حاشیه بیرونی دور محراب در ایوان مقصوره با کاشی معرق به خط ثلث و کوفی یک کتیبه مذهبی طوماری به صورت مادر و بچه (ثلث و کوفی) بخشی از آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ سوره بقره (آیه الکرسی) با پایان «صدق الله العظيم و صدق رسوله الکریم» و خط کوفی آیات ۱۷ تا ۱۹ سوره زم و آیه ۳ سوره حدید و در پایان «نعم المولی و نعم الانصیر» وجود دارد (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۷۶).

محراب مسجد گوهرشاد

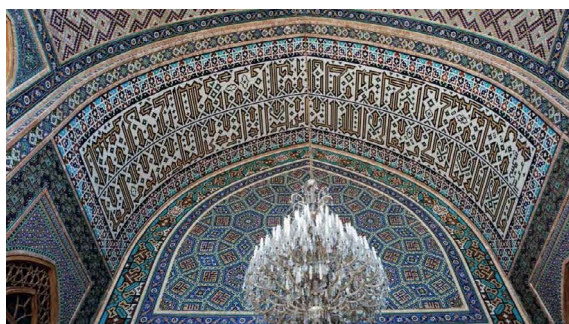
محراب مسجد گوهرشاد نیز دارای دو حاشیه بیرونی و درونی از کتیبه‌هایی است که در حاشیه درونی محراب ایوان مقصوره با اجرای حجاری و رنگ آمیزی (خط ثلث سیاه و کوفی طلایی) خط ثلث آمیخته به محقق از نوع کتیبه مذهبی، طوماری، به صورت مادر و بچه (ثلث و کوفی) متن آیات ۷۸ تا اوایل آیه ۸۴ سوره اسراء نگارش یافته است (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۸۰-۸۲)، (تصویر ۲).

ایوان شمالی مسجد گوهرشاد

در حاشیه بیرونی ایوان شمالی (کتیبه دور ایوان) با اجرای کاشی معرق و با خط ثلث، کتیبه‌ای

تصویر ۲. حاشیه بیرونی محراب مقصوره مسجد گوهرشاد (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۷۷).

تصویر ۳. کتیبه زیر طاق ایوان شمالی (صحرانگرد، ۱۳۹۲: ۱۱۳).

مذهبی، طوماری، در دو طبقه کمربندی سوره فتح از ابتدا تا اواسط آیه ۱۷ ملاحظه می‌شود. این کتیبه به همراه کتیبه محرابی همین ایوان با خط بنایی «رو وارو» از سوره مبارک جمعه، بالای طاق ایوان شمالی و کتیبه پیشانی ایوان شرقی همگی از نظر کتابت و اجراء بسیار به هم شبیه است. (صحرانگرد، ۱۳۹۲: ۱۱۲)، (تصویر ۳).

ایوان شرقی و غربی

متن ایوان‌های شرقی و غربی از نظر نوع تزیینات و کتیبه‌ها شباهت زیاد به هم دارند. تنها کتیبه ثلث نمای این ایوان، کتیبه پیشانی آن است به خط ثلث دو طبقه با مضمون مذهبی؛ اما متن کتیبه پیشانی ایوان غربی، اگرچه بخش نخست کتیبه پیشانی ایوان شرقی است، کیفیت اجراء و خطش متفاوت است. درون ایوان ۱۰ قاب کتیبه طوماری وجود دارد که به صورت دو رسته پنج‌تایی بر سردر رواق و شبستان‌ها نصب کرده‌اند.

متن این کتیبه‌ها، آیاتی از سوره‌های قرآن و احادیث پیامبر اکرم ﷺ است. اغلب این کتیبه‌ها به شیوه مادر و بچه ثلث و کوفی است و تاریخ و نام کاتب دارد. داخل ایوان غربی (سمت جنوب) آیه ۱۴۴ سوره بقره، بخش‌هایی از آیات ۲۸۶-۲۸۵ همین سوره مبارکه به خط کوفی وجود دارد. ایوان غربی (سمت شمال) نیز بخش‌هایی از آیات ۲۸۵، ۲۸۴، ۱۴۴ سوره بقره آمده است. ایوان شرقی (سمت شمال) آیه ۲۲-۲۰ سوره جن دیده می‌شود. در مجموع، ۲۰ کتیبه درون ایوان‌های شرقی و غربی بر بالای طاق‌نماها کارکرده‌اند (صحرانگرد، ۱۳۹۲: ۱۳۷-۱۳۰).

کتیبه‌های صحن مسجدگوه‌رشداد

کتیبه دور صحن با طولی در حدود ۱۳۰ متر بلندترین کتیبه مسجد است و از سمت چپ (طرف شرقی) ایوان مقصوره آغاز می‌شود، گرداگرد صحن دور می‌زند و در سمت راست (طرف غرب) ایوان مقصوره به پایان می‌رسد. متن کتیبه دور صحن براساس اطلاعات مندرج در مطلع الشمس (ج ۲: ۱۵۲) یک مرتبه سوره دهر و یک مرتبه سوره جمعه و سوره قدر بوده است. کتیبه دور صحن، تمام دیوارهای شمالی و غربی با اجرای کاشی معرق و خط ثلث که از نوع کتیبه‌های مذهبی طوماری دو طبقه کمربندی می‌باشد. پنج کتیبه بر سردر غرفه‌های صحن (سردر دو غرفه شمالی ایوان غربی، دو غرفه طرفین ایوان مقصوره و یک غرفه در شمال ایوان شرقی) با اجرای کاشی معرق و خط ثلث از نوع کتیبه‌های مذهبی، طوماری، دو طبقه کمربندی، آیه ۵۵ سوره مائده، بر سمت شرقی ایوان مقصوره (سردر ورودی به صحن مقدس): «قال الله تعالی خذوا زینتکم عند کل مساجد و کلوا و شربوا و لاتسرفوا انا لله لا یحب المسرفین فی ۱۰۸۷، ۱۴۱۱» کتیبه طرف غربی ایوان، آیه‌ای از سوره جمعه است. کتیبه بالای سردر غرفه‌های صحن (سه غرفه در جنوب ایوان غربی) با اجرای کاشی معرق با خط ثلث از نوع کتیبه مذهبی و احداثیه، طوماری، کمربندی دو طبقه آیه ۱۱۱ سوره اسراء

می‌باشد: «قال الله تعالى و قل الحمد لله الذی لم یتخذ ولداً ولم یکن له شریک فی الملک و لم یکن له ولی من الذل و کبره تکبیراً».

۳۰ کتیبه محرابی شکل، با اجرای کاشی معرق به خط ثلث در دور تادور صحن مسجد بر پایه غرفه‌ها نصب شده‌اند که تاریخ و کاتب اولیه مشخصی ندارند، ولی دست‌کم چهار نمونه آن‌ها از کتیبه‌های اصیل دوره تیموری بوده است. متن این کتیبه‌ها آیاتی از سوره‌های جمعه، حشر و البینه است (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۱۱).

کتیبه‌ای که در ته‌ستون غرفه‌های صحن (وسط کتیبه‌های تک‌سطری) با اجرای کاشی معرق و خط کوفی گره‌دار از نوع کتیبه مذهبی، لوح هندسی متن: «فسیکفیهم الله و هو السميع العليم» که یکی از چهار نمونه از آثار اصیل تیموری است (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۱۷۲).

ایوان مقصوره (قبله) مسجد گوه‌رشاد

ایوان مقصوره این مسجد از نامعمول‌ترین نمونه‌هاست. گنبد خانه به کلی روبه سمت صحن باز است. هیچ دیوار حائلی در میان نیست؛ چنان‌که گویی گنبد روی ایوان نشسته است (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۲۱). ایوان مقصوره، بزرگ‌ترین ایوان مسجد است که به «ایوان قبله» نیز معروف است؛ محراب بسیار بزرگی با ازاره سنگی و بدنه کاشی معرق تعبیه شده که دارای تزیین و پوشش متنوع کاشی‌کاری است. ایوان از سوی صحن با تزیینات ممتاز کاشی و کتیبه‌های نفیس و یا دو گلدسته شکیل تزیین و نماسازی شده است (شایسته فر، ۱۳۸۹: ۷۷). تمرکز کتیبه‌های مذهبی دوره تیموری که در آن‌ها از آیات قرآن استفاده شده است، عمدتاً در ایوان مقصوره این بنای عظیم و ته‌ستون غرفه‌های صحن اصلی مسجد دیده می‌شود (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۱۰).

مسجد حکیم اصفهان

مسجد حکیم اصفهان، یکی از شاهکارهای معماری ایران در دوره صفوی است، که حاوی کتیبه‌های خط بنایی متنوعی است. معماری، آجرکاری، کاشی‌کاری، گره‌کشی و مخصوصاً خط بنایی این مسجد را می‌توان در زمره آثار خوب دوره صفویه و بعد از آن دانست که در دوره شاه عباس دوم و شاه صفی به دست «حکیم محمد داوود» (پزشک ایشان) بنا شده، به همین جهت به «مسجد حکیم» شهرت یافته است. کتیبه‌های سردرها و ایوان‌های داخل این مسجد به سال‌های ۱۰۶۷ تا ۱۰۷۳ ه.ق. مورخ است و آن‌ها را کتیبه‌نگار نام‌آور عهد صفوی «محمد رضا امامی» نوشته است. این کاشی‌کاری‌ها که در خط کوفی بنایی است، بدون تزیینات گیاهی و به صورت لچک، ترنج و کتیبه‌دار استفاده شده است (احمدی، ۱۳۸۹: ۷).

مسجد حکیم اصفهان در محله قدیمی معروف به «باب‌الدشت» در انتهای بازار زرگران واقع است. در چگونگی ساخت این مسجد اسناد تاریخی و روایات گوناگونی در دسترس است. با توجه به منابع تاریخی و شواهد به جای مانده از این مسجد، در محل مسجد قدیمی به جا مانده از زمان آل بویه معروف به جورجیز که توسط «صاحب‌بن عباد وزیر» ساخته شده بود، بنا گردیده است (زمرشیدی، ۱۳۹۰: ۱۰۴).

مسجد حکیم با وسعت هشت هزار متر مربع، یکی از مساجد بزرگ اصفهان است که کاشی‌کاری آن پس از ساخت در عهد شاه سلیمان انجام گرفته است (زمرشیدی، ۱۳۷۸: ۹۶). بنای مسجد حکیم دارای سردر شمالی، سردر شرقی، سردر غربی، صحن بزرگ، شبستان زیر گنبد، شبستان جنوب شرقی، شبستان جنوب غربی، شبستان زمستانی، محراب‌های هر یک از شبستان‌ها، منبر، ایوان شمالی، ایوان شرقی، ایوان غربی و نماهای خارجی آن‌هاست که عموماً از تزیینات و کاشی‌کاری زیبا و نفیس برخوردارند (زمرشیدی، ۱۳۹۰: ۱۰۴). در مساجدی که از بین رفته، مسجد

جامع جورجیز است که این مسجد را «صاحب بن عباد ملقب» به «کافی الکفات» در قرن چهارم ه.ق. در محلی که هم‌اکنون مسجد حکیم یا مسجد حکیم داوود قرار دارد، بنا کرده است. این مسجد سومین مسجد جامع بود که در اصفهان ساخته شد. در کتاب *نصف جهان فی التعریف اصفهان* چنین آمده است: «مسجد جامع سوم موسوم به مسجد حکیم که الحال در محل‌های آباد و تقریباً وسط شهر و نزدیک بازار واقع شده و آن محله به آن منسوب است و آن را مسجد حکیم داوود نام گذارده‌اند که شخصی طیب بوده و به هندوستان رفته؛ سال‌ها مشغول طبابت بوده است و در آنجا دولت بسیار حاصل نموده و به ایران مراجعت کرده و موفق به ساختن این مسجد جامع شده است و در زمان شاه عباس ثانی آن را بنا و به اتمام رسانیده است» (ماهرالنقش، ۱۳۷۸: ۹۵). طرف قبله آن گنبدی است و دو طرف آن دو صفا و ایوانی مواجه مشرق شبستانی ساخته شده است و ایوان دیگر مواجه قبله با دو ایوان و دو مهتابی بزرگ است که در این سال‌ها برای آن درست کرده‌اند و حوضی بزرگ که به وضع قدیم داشت، تغییر داده و به طرز این زمان ساخته‌اند که مسجد آجر است و کاشی کمی در آن به کار برده‌اند. این مسجد را چهار در است. دو به طرف شمال و یکی به جانب غرب و یکی به سمت مشرق (همان).

کتیبه‌های قرآنی مسجد حکیم اصفهان

بزرگ‌ترین و زیباترین محراب مسجد حکیم اصفهان، محراب زیر گنبد می‌باشد که از تزئینات خاصی برخوردار است. کتیبه‌ای به عرض ۴۰ سانتی‌متر و به طول دور تا دور محراب، به شکل کمربندی است که روی کتیبه با خط ثلث سفید بر زمینه کاشی آبی لاجوردی، آیه ۱۴۴ از سوره بقره نوشته شده است (ماهرالنقش، ۱۳۷۶: ۸۳ و ۸۴).

از سوره اخلاص در چند مکان مختلف در مسجد حکیم اصفهان نیز استفاده شده است. بر سردر شمالی مسجد در یک شمسه هفت‌پر در وسط مقرنس به خط بنایی ساده به رنگ آبی لاجوردی بر زمینه زرد، این سوره نوشته شده است. همچنین در محراب شبستان زیر گنبد، در دو سوسن جنبی وسط دیوار جنوبی محراب در یک مربع قناس به عرض و طول تقریبی ۲۵ سانتی‌متر با خط بنایی یک رگی سفید بر زمینه آبی لاجوردی این سوره مبارک نقش بسته است.

سردر مسجد جورجیز، یکی از آثار درخور توجه با تزئیناتی نمادین است که از دوره آل بویه در اصفهان به جا مانده است که ترکیبی از نقش‌مایه‌های مختلف است که هر کدام ویژگی و معنی خاص خود را دارد. در کنار این نقش‌مایه‌ها، کتیبه‌ای حاوی آیه ۱۸ آل عمران به خط کوفی گچ‌بری شده که بیشتر قسمت‌های آن فرو ریخته و از بین رفته است (گلزار، ۱۳۹۵: ۶۶ و ۶۵).

در ایوان جنوبی مسجد حکیم، تزئینات دیوار غربی و دیوار شرقی ایوان قرینه‌سازی شده است. بالای طاق نماها یک کتیبه کمربندی به عرض ۵۰ سانتی‌متر روی دیوار غربی و قسمتی از دیوار جنوبی را دربر گرفته است و در شرق بعد از دهانه ورودی شبستان زیر گنبد دوباره شروع و تا پخ لبه ایوان ادامه پیدا می‌کند. یک حمیل به عرض ۲ سانتی‌متر و به رنگ کاشی فیروزه‌ای این کتیبه را محاط کرده است و سپس با خط ثلث به رنگ زرد بر زمینه آبی لاجوردی بعد از عبارت: «قال الله سبحانه و تعالی» آیه الکرسی، نوشته شده است و بعد از آن عبارات کتیبه به شرح ذیل ادامه می‌یابد: «و قال عز وجل ان الله و ملائکته یصلون علی النبی یا ایها الذین آمنوا صلوا علیه و سلموا تسلیما صدق الله العظیم و صدق رسول النبی الکریم کتبه محمد رضا الامامی (۱۰۷۱)» (آیه ۵۵ سوره مائده)، (ماهرالنقش، ۱۳۷۶: ۱۱۴ و ۱۱۳).

در مسجد حکیم، بالای پا باریک‌ها و در امتداد کنگره‌ای که در زیر سقف شبستان زیر گنبد ساخته‌اند دو حمیل از کاشی، اولی به رنگ سیاه و به عرض ۴ سانتی‌متر و دومی به رنگ فیروزه‌ای و به عرض ۴ سانتی‌متر بر زمینه آجر دور تا دور شبستان ساخته شده است و در زیر کتیبه کمربندی

شبستان دو حمیل است که هر کدام به عرض ۴ سانتی متر دور تا دور شبستان را می پوشاند و بالای این حمیل‌ها یک هره آجری به عرض ۵ سانتی متر دور تا دور شبستان به شکل کمربندی ساخته شده و بالای این هره با کاشی جُوک که خطوط مایل آن به رنگ‌های آبی لاجوردی و سفید نصب شده است و سپس متن کتیبه که با کاشی خشت و با خط ثلث به رنگ سفید برزمینه آبی لاجوردی به قلم محمدرضا امامی و مورخ به سال ۱۰۶۹ هـ.ق می باشد، شامل سوره جمعه است (همان: ۷۱).

سردر شمالی مسجد حکیم اصفهان

در یک شمسه هفت پر در وسط مقرنس به خط بنایی ساده به رنگ آبی لاجوردی برزمینه زرد سوره توحید نوشته شده است (ماهرالنقش، ۱۳۷۶: ۵۴).

شبستان زیرگنبد

تزیینات داخل گنبد مسجد حکیم از نوع معقلی ساده (ترکیب آجر و کاشی) است و کتیبه اطراف آن به خط ثلث سفید برزمینه کاشی خشت لاجوردی به خط محمدرضا امامی و مورخ به سال ۱۰۶۹ هـ.ق. سوره (جمعه) است و به عبارت: «صدق الله العظيم و صدق رسوله النبي الكريم تم فی تسع و ستین و الف ۱۰۶۹ کتبه امذنب محمدرضا الامامی الادهمی الاصفهانی» ختم می شود (هنرفر، ۱۳۵۰: ۶۱۶).

شبستان جنوب شرقی

پایه‌های طرفین ورودی شبستان در یک حاشیه به عرض تقریبی ۱۰ سانتی متر با خط بنایی ساده با کاشی فیروزه‌ای برزمینه‌ی آجر سوره کوثر نوشته شده است.

محراب شبستان زیرگنبد

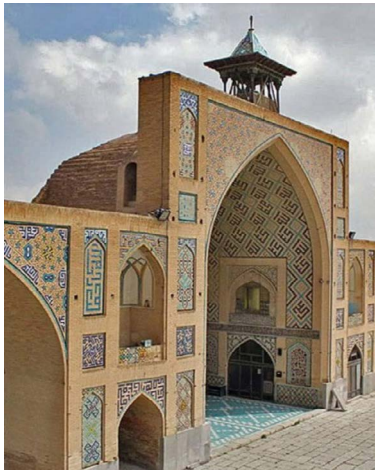
کتیبه خارج محراب از راست به چپ با خط ثلث به رنگ زرد برزمینه کاشی خشت آبی لاجوردی رنگ، شامل آیات اول تا آخر آیه ششم از سوره اسراء و در ادامه آیه ۱۸ سوره توبه است که به عبارت پیش رو ختم می شود: «قال الله سبحانه و تعالی انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الاخر واقام الصوه و آتی الزکوه ولم یخس الا الله فعسی اولیک ان یکنوا من المهتدین کتبه محمدرضا الامامی فی ۱۰۷۱» (ماهرالنقش، ۱۳۷۶: ۸۳). کتیبه دور محراب با خط ثلث سفید برزمینه کاشی آبی لاجوردی آیه ۱۴۴ از سوره بقره نوشته شده است و قسمت آخر به عبارت پیش رو ختم می شود: «قال الله و انا المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا کتبه محمدرضا الامامی ۱۰۷۱». در دو سوسن جنبی، سوسن وسط دیوار جنوبی محراب در یک مربع قناس به عرض و طول تقریبی ۲۵ سانتی متر با خط بنایی یک رگی سفید برزمینه آبی لاجوردی سوره توحید نوشته شده است. آیه ۵۱ سوره قلم این گونه نگارش شده است: «وان یاکاد الذین کفروا لیزلقونک بابصارهم لما سمعوا الذکر و یقولون انه لمجنون و ما هو الا ذکر للعالمین» (همان: ۸۷).

محراب شبستان غربی

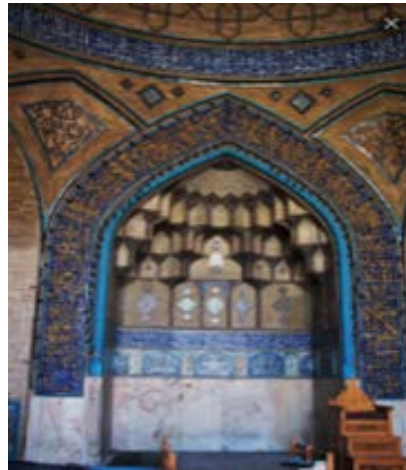
روی سنگ ازاره هره‌ای به ارتفاع ۵ سانتی متر و به شکل کمربندی دور تا دور محراب را پوشانده است. روی این نوار کمربندی یک هره آجری به ارتفاع ۵ سانتی متر ساخته شده است که سه طرف محراب را دربر می گیرد و روی این هره، یک کتیبه به خط ثلث و به رنگ سفید بر کاشی خشت آبی لاجوردی رنگ آیه ۵۵ سوره مائده نوشته شده است؛ و به عبارت: «صدق الله و رسوله کتبه محمدا بقر شیرازی ۱۲۵۴» ختم شده است.

ایوان شمالی مسجد حکیم

در اطراف ایوان شمالی مسجد حکیم به خط ثلث زرد بر زمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ، سوره‌های دهر و اخلاص نوشته شده و تاریخ آن در آخر کتیبه به شرح پیش‌رو آمده است: «کتبه محمدرضا الامامی فی ۱۰۷۱». بر هلال دیوار مقابل این ایوان به خط ثلث برجسته بر زمینه لاجوردی رنگ سوره شمس، گچ‌بری شده و در ادامه آن آیه ۵۵ سوره مائده آمده که در نهایت به عبارت «کتبه محمدرضا الامامی فی ۱۰۷۰» ختم می‌شود (هنرفر، ۱۳۵۰: ۶۱۸)، (تصویر ۵).

تصویر ۵. ایوان شمالی مسجد حکیم (نگارندگان).

تصویر ۴. شبستان زیر گنبد (نگارندگان).

ایوان شرقی مسجد حکیم

روی طاق نماها دور تا دور ایوان کتیبه‌ای به عرض ۵۰ سانتی‌متر و روی آن به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی سوره تکویر نوشته شده است و بقیه کتیبه به شرح ذیل به اتمام رسیده است: «و قال عز وجل قل الحمد لله الذی یتخذوا ولدا ولم یکن له ولی من الذل وکبره تکبیرا».

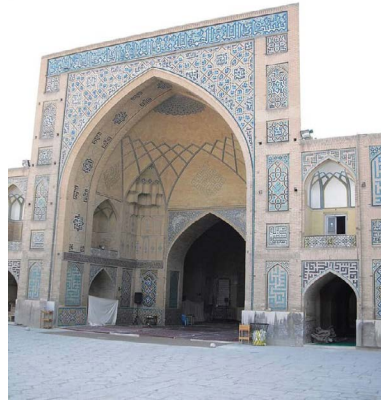
ایوان غربی مسجد حکیم

کتیبه ایوان غربی مسجد حکیم به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ، شامل سوره‌های انفطار و نصر است و قسمت آخر کتیبه به شرح پیش‌رو می‌باشد: «صدق الله العظیم و صدق رسوله النبی الکریم کتبه محمدرضا الامامی حامداً لله تعالی فی ۱۰۷۳». در یک شکل مربع در وسط پشت بغل نمای خارجی این ایوان، به خط بنایی لاجوردی رنگ بر زمینه کاشی سفید، نام استاد معروفی که در این مسجد کار کرده و اسم او در سردر شمالی مسجد نیز موجود است، به شرح پیش‌رو آمده است: «عمل محمد علی ابن استاد علی بیک» (هنرفر، ۱۳۵۰: ۶۱۹).

ایوان جنوبی مسجد حکیم

دهانه وسط راه ورودی یا خروجی به راه‌روها، خطوط نقش‌مایه‌ها به عرض تقریبی ۸ سانتی‌متر و داخل آن با خط بنایی با کاشی سیاه بر زمینه سفید سوره توحید نوشته شده است. بالای طاق نماها یک کتیبه کمربندی به عرض ۵۰ سانتی‌متر روی دیوار غربی و قسمتی از دیوار جنوبی را دربر گرفته است و در شرق، بعد از دهانه ورودی شبستان زیر گنبد دوباره شروع و تا پخ لبه ایوان ادامه پیدا می‌کند. یک حمیل به عرض ۲ سانتی‌متر و به رنگ کاشی فیروزه‌ای این کتیبه را محاط کرده است

و سپس با خط ثلث به رنگ زرد بر زمینه آبی لاجوردی بعد از عبارت: «قال الله سبحانه و تعالی»، آیه‌الکرسی نوشته شده است و بعد از آن، عبارات کتیبه به شرح آیه ۵۵ سوره مائده ادامه می‌یابد: «قال الله تعالی ان الله و ملائکته یصلون علی النبی یا ایها الذین آمنوا صلوا علیه و سلموا تسلیما. قال الله تعالی انما ولیکم الله و رسوله و الذین یقیمون الصلوه و یوتون الزکوه و هم راکعون کتبه محمدرضا الامامی فی ۱۰۷۳» (ماهرالنقش، ۱۲۷: ۱۳۷۶)، (تصویر ۶).

تصویر ۶. ایوان جنوبی مسجد حکیم (نگارندگان).

بررسی تحلیلی مفاهیم کتیبه‌ها

در دوره تیموریان این مضامین متأثر از غلبه مذهب تسنن در کشور و ظهور نهضت‌های صوفی-شیعی و حلقه‌های ذکر و اجتماعات صوفیانه است (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۵). در کتیبه‌های احدثیه-مذهبی که در مسجد گوهرشاد آیه ۱۸ سوره توبه نگارش شده منحصرأً تعمیر مساجد خدا به دست کسانی است که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و نماز به پا دارند و زکات مال خود بدهند و از غیر خدا ترسند، پس امید است که از هدایت یافتگان راه خدا باشند. آیه ۱۸ سوره توبه، سازندگان کانون پرستش و عبادت با ۵ صفت ایمان به خدا، ایمان به روز قیامت، اقامه نماز، دادن زکات و داشتن خشوع و ترس در برابر ذات باری تعالی معرفی می‌شوند. در این آیه از هدایت یافتگانی سخن به میان آمده که طبق عقاید شیعه، خاندان مطهر پیامبر ﷺ اتلاق می‌شود (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۹ و ۱۰). در کتیبه‌های مذهبی غالباً می‌کوشیدند تناسب متن با محل نصب کتیبه حفظ شود؛ مثلاً در محراب، آیاتی از سوره اسراء که برگزاری نماز نافله تأکید می‌کند، رواج بیشتری داشت (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۳۹). محراب ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد، آیات ۸۱-۷۸ و ۸۵ سوره اسراء حجاری شده، تشکیل شده است. این آیات بر اوقات برپا کردن نماز، از بین رفتن باطل و جاودانگی حق اشاره دارند (شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۸۲). عمده مضامین مطرح در این آیات در ارتباط با اقامه نماز و عبادت و ستایش خداوند قرار دارد (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۱۰). در طبقه بالای ایوان مقصوره، آیه ۱۹۷ سوره بقره با مضمون واجب بودن حج، رعایت آداب حج و آگاهی خداوند بر همه نیکی‌ها و آیه ۲۰۷ سوره بقره با مضمون مهربان بودن خداوند و بذل جان در راه خدا و در طبقه وسط ایوان مقصوره، آیه ۱۵۳ سوره بقره با مضمون صبر و مقاومت در تمامی امور، نگارش یافته است. همچنین در بالای یکی از درهای ورودی طبقه بالای ایوان، آیه ۱۰۰ سوره اعراف با مضمون آراسته بودن در هنگام عبادت و اسراف نکردن، آمده است. در قسمت‌های دیگر طبقه بالای ایوان نیز آیه ۹۲ سوره آل عمران به مضمون انفاق کردن در راه خدا و آگاه بودن خداوند بر همه امور؛ آیه ۱۳۲ سوره طه با مضمون عادل بودن، درستکار بودن، اخلاص داشتن و یادآوری قیامت؛ آیه ۱۹۹ سوره اعراف با مضمون بخشش و به

نیکی رفتار کردن؛ آیه ۱۸ سوره جن با مضمون اهمیت مساجد و استفاده آن برای عبادت خداوند؛ و آیه ۱۳ سوره حجرات با مضمون متفاوت آفریده شدن انسان و تقوا داشتن، نگاشته شده است. در طبقه وسط ایوان نیز، آیات ۷۰ سوره احزاب با مضمون متقی بودن، ۱۰۳ سوره نساء با مضمون ذکر خدا در همه احوال و واجب بودن نماز، نگارش یافته است. دو کتیبه نیز در طبقه پایین ایوان، شامل آیات ۱۷ سوره لقمان با مضمون اهمیت اقامه نماز، امر به معروف و نهی از منکر و صبوری در راه خدا و آیه ۴۵ سوره عنکبوت به معنای ویژگی‌های نماز، دیده می‌شود. کتیبه قرآنی دیگر این ایوان، در دور تا دور قوس ورودی، به خط ثلث، آیات سوره نور، نگاشته شده که بر مالک بودن خداوند در آسمان و زمین اشاره دارد (شایسته فر، ۱۳۸۹: ۸۳ و ۸۲).

برپایی نماز و توجه به ساختن مساجد از دیگر مفاهیمی می‌باشد که در کتیبه‌های قرآنی مورد توجه بوده و نمونه‌هایی از آن در مسجد گوهرشاد دیده می‌شود. زیر گلدسته مناره مسجد گوهرشاد، کتیبه‌ای به خط ثلث وجود دارد که شامل آیات ۱۰-۹ سوره جمعه است. آیه ۹ سوره جمعه همچنین در ضریب ورودی ایوان مقصوره اجرا شده است. این آیات بر برپا کردن نماز جمعه و رستگار شدن تأکید دارد.

در آیاتی که دور ساقه گنبد مسجد گوهرشاد استفاده شده است با متذکر کردن لطف و مرحمت خداوند به انسان که پیامبرانی برای هدایتش فرستاده و نکته بس ظریف قرآن، این که خداوند آگاه به همه اعمال است، پس انسان باید آگاهانه زندگی کند، چه در خلوت و چه در نهانش (شایسته فر، ۱۳۸۹: ۸۰). همچنین آیاتی از سوره جمعه در مناره مسجد گوهرشاد به کار رفته به موضوع فراخواندن مسلمانان به نماز جمعه پرداخته شده است (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۹۶). آیات حاشیه بیرونی محراب ایوان مقصوره که آیه الکرسی و آیاتی از سوره ژم و حدید می‌باشند به بیان صفات خداوند متعال و وحدت و فرمانروایی مطلق او در میان همه موجودات عالم، بر زمان برپایی نماز و تسبیح ذات اقدس الهی در صبح و شام نیز اشاره دارند و این نکته با توجه به مکان نگارش این آیات و هویت محراب به عنوان محل عبادت و بندگی پروردگار قابل تأمل است. از سوی دیگر، نگارش آن در برابر دیدگان افراد نمازگزار را می‌توان تمهیدی بر اجرای این حدیث از امام رضا علیه السلام دانست که «هر کس آیه الکرسی را صد مرتبه بخواند، همچون کسی است که خداوند را در طول حیاتش عبادت کرده است» (فغفوری، بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۱۰).

۳۰ کتیبه محرابی شکل دور تا دور صحن وجود دارد که تأکید آن‌ها بر اصل توحید و یگانگی خداوند و تسبیح و مقدس شمردن او به عنوان ستیغ منبع و مقصد الای اولیاء الله و عرفان الهی است که سرآغاز حیات حقیقی، و مبداء سیرو سلوک و طی مقامات معنوی آن‌ها به شمار می‌رود. در کتیبه واقع بر نمای بیرونی دهانه ایوان مقصوره، آیات ۳۵ تا ۴۵ سوره نور به خط ثلث نگارش یافته و در مضمون خود بیانگر سیطره نور الهی در زمین و آسمان‌ها و قدرت مطلقه او، و تسبیح و ستایش ذات واحد او از سوی تمام مخلوقات است. استفاده از آیه نور در این کتیبه به عنوان یکی از عرفانی‌ترین آیات قرآن کریم، بیانگر دیدگاه بزرگان تصوف در این دوره، اشاره به این حقیقت معنوی است که نور همان خداست و جایی که نور وجود دارد، خداوند نیز وجود خواهد داشت (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۱۰).

در حالی که در دوره صفوی، با جدایی مذهب از تصوف و غلبه شیعیان، شاهد ظهور مضامین صریح در اشاره به اصلی‌ترین مبنای اعتقادی شیعه، یعنی اصل امامت هستیم (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۵). بدین معنا که در دوره صفویه مضامین شیعی به طور آشکار در کتیبه‌ها نمایانگر شدند. که در دو مجموعه گوهرشاد (دوره صفوی) و مسجد حکیم، به روشنی می‌توان پی برد که استعمال چنین کتیبه‌هایی در این اماکن به دلیل قدرت گرفتن مذهب تشیع در جامعه و آزادی در بیان ارادات به اهل بیت علیهم السلام می‌باشد. در مسجد حکیم از آیات و احادیث بیشتری در این زمینه برای نگارش

کتیبه‌ها استفاده شده است. که علاوه بر آیات مشترک مستعمل در دو مجموعه، آیاتی نظیر آیه ۵۵ سوره مائده معروف به «آیه ولایت» است. که در آن اشاره صریحی به زکات دادن حضرت علی علیه السلام در حال رکوع دارد و شان نزول آیه نیز همین ماجرا می‌باشد. همچنین از سوره دهر (انسان) که در شأن اهل بیت علیهم السلام نازل به حضرت پیامبر صلی الله علیه و آله وحی شده، کتیبه‌هایی در دو مجموعه گوهرشاد و حکیم به چشم می‌خورد و شأن نزول این سوره درباره روز داری حضرت علی علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام و کنیز ایشان، فضّه می‌باشد که ایشان بعد از سه روز روز داری که نذر سلامتی حسنین علیهم السلام کرده بودند، هر سه روز افطار خود را به ترتیب به اسیر، یتیم و مستمند بخشیدند و خداوند در قبال این کار از مائده آسمانی برای ایشان طعام فرستاد.

آیه ۱۴۴ بقره (آیه قبله) که در آن به حقانیت تغییر قبله از بیت المقدس به کعبه اشاره دارد و این که در این آیه حادثه تغییر قبله به سمت کعبه دو بار مورد توجه قرار گرفته و به آن فرمان داده شده است. یک بار خطاب به پیامبر صلی الله علیه و آله با لفظ «وجهک» و یک بار خطاب به مسلمانان با کلمه «وجهکم» به اضافه مسئله تشریح و تغییر احکام، از طرف خداوند است و قرآن دانشمندانی که با دانستن حقیقت باز هم طفره می‌روند را تهدید و نکوهش می‌کند. در سوره آل عمران آیه ۱۸، که از آیات مشترک به کار رفته در دو مجموعه، شهادت خداوند را بر یگانگی خویش می‌بینیم. همان طور که شهادت عملی، بهترین نوع شهادت است؛ هماهنگی در میان آفریده‌ها، بهترین نمونه گواهی بر یگانگی و یکتایی خداست. در سوره اسراء که کتیبه‌هایی از مسجد حکیم با آن مزین شده، به طور خاص به سفر حضرت محمد صلی الله علیه و آله از مسجد الحرام به مسجد الاقصی اشاره می‌کند و در آن موضوعاتی نظیر: اوقات نماز و درس‌هایی از توحید، حرمت قتل و آدم‌کشی، مسأله معاد و رستاخیز و حرکت زمان و گردش شب و روز را مدنظر قرار می‌دهد. در حدیثی از امام صادق علیه السلام آمده است که فرموده‌اند: هر بنده خدایی که در شب جمعه این سوره (اسراء) را تلاوت کند در زمان حیاتش حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه را درک خواهد کرد و از اصحاب او خواهد بود. در آیات نخستین این سوره (۴ الی ۷) به سرنوشت بنی اسرائیل اشاره می‌کند. این سوره مکی می‌باشد با ویژگی‌هایی نظیر: دعوت مؤثر به توحید، توجه به معاد، نصایح سودمند، مبارزه با هرگونه شرک و ظلم و انحراف.

در چند مکان از مسجد حکیم، آیه ۵۱ سوره قلم یا آیه چشم زخم برای تزئین کتیبه‌نگاری شده، که بعضی مفسرین گفته‌اند معنای آیه این است که وقتی کفار قرآن را می‌شنوند از شدت کینه و خشم به گونه‌ای به تو نظر می‌کنند که می‌خواهند با همان نگاه تیز و بغض آمیزشان تو را بکشند (Library. Tebyan. Net).

سوره شمس با الهام خدایی که می‌توان تقوا را از فجور تشخیص می‌دهد و برای رستگار شدن باید به تزکیه نفس پردازد.

در سوره تکویر محتوا عمدتاً بر دو محور دور می‌زند:

۱- آیات آغازین این سوره، نشانه‌هایی از قیامت و دگرگونی‌های عظیم در پایان این جهان و آغاز رستاخیز است.

۲- بخش دوم، از عظمت قرآن و آورنده آن و تأثیرش در نفوس انسانی سخن می‌گوید و این قسمت با سوگندهای بیدارکننده و پرمحتوایی همراه است.

در سوره انفطار روز قیامت را با بعضی از علامت‌های متصل به آن توصیف می‌کند و خود آن روز را هم به بعضی از وقایعی که در آن روز واقع می‌شود، معرفی می‌کند و آن این است که در آن روز تمامی اعمالی که انسان خودش کرده و همه آثار که بر اعمالش مترتب شده و به وسیله ملائکه موکل او محفوظ مانده در آن روز، جزاء داده می‌شود. مفسرین این سوره را مربوط به زمان فتح مکه در سال هشتم هجری قمری می‌دانند که گروهی از مردم به خاطر حقانیت اسلام ایمان آوردند و بعضی از ترس به اسلام تظاهر کردند، نظیر ابوسفیان. در این سوره، فتح و پیروزی را از آن خدا می‌داند و

جدول ۱. جدول تطبیقی آیات دو مجموعه گهرشاد مشهد و حکیم اصفهان (نگارندگان).

مضمون کتیبه	نما	تزیینات	تکنیک	محل	رنگ کتیبه	رنگ زمینه	مضمون	طرح خطی	تصویر
آیه الکرسی	گهرشاد	خط ثلث	-	حاشیه محراب ایوان مقصوره	سفید	لاجوردی	یکانگی خداوند قائل نشدن ویژگی انسان به خدا و مالک بودن زمین و آسمان		
آیه الکرسی	حکیم	خط ثلث	-	بالای طاقنماها روی دیوار غربی و قسمتی از دیوار جنوبی یک کتیبه کمربندی، درشرق بعد از دهانه ورودی شبستان زیرگنبد	رنگ زرد	آبی لاجوردی	یکانگی خداوند قائل نشدن ویژگی انسان به خدا و مالک بودن زمین و آسمان		
توحید	گهرشاد	نقوش تزئینی و نقاشی	-	نقطه مرکزی سقف ایوان مقصوره	سفید	لاجوردی	یکانگی خداوند		
توحید	حکیم	با خط بنای یک رنگی	-	در دو سوسن جنبی وسط دیوار جنوبی محراب شبستان زیرگنبد، ایوان شمالی دیوار شرقی، شمالی و غربی	لاجوردی - زرد	بزرزمینه سفید - بزرزمینه کاشی خشت به رنگ آبی لاجوردی	یکانگی خداوند		
دهر	گهرشاد	-	-	طرف چپ ایوان مقصوره	-	-	عظمت و شأن خداوند	---	
دهر	حکیم	خط ثلث	-	ایوان شمالی (دیوار شرقی، شمالی و غربی)	زرد	لاجوردی	عظمت و شأن خداوند		
جمعه	گهرشاد	خط ثلث	کاشی	زیر مقرنس کاری مناره، در ضریبی ورودی ایوان شمالی	-	-	برپایی نماز جمعه و درستکار شدن		
جمعه	حکیم	خط ثلث	کاشی خشت	زیرکمربندی شبستان زیرگنبد	به رنگ سفید	بزرزمینه لاجوردی	برپایی نماز جمعه و درستکار شدن		
توبه، آیه ۱۸	گهرشاد	-	-	حاشیه بیرونی ایوان مقصوره	سفید	لاجوردی	آباد کردن مساجد و ایمان به قیامت		
توبه، آیه ۱۸	حکیم	با خط ثلث	-	کتیبه ی خارج محراب شبستان زیرگنبد از راست به چپ	به رنگ زرد	بزرزمینه کاشی خشت آبی لاجوردی	-		
اسراء، آیه ۱۱۱	گهرشاد	خط ثلث	کاشی معرق	بالای سردریک غرفه در شمال ایوان غربی	-	لاجوردی	ستایش مخصوص خدایی ست که نه شریک دارد نه فرزند	---	
اسراء، آیه ۱۱۱	حکیم	خط ثلث	-	ایوان شرقی روی طاقنماها دورتا دور ایوان	سفید	لاجوردی	-		

یادآوری می‌کند که به ابزار و تجهیزات و نیروی انسانی تکیه نکنید که ممکن است با وجود داشتن تمام امکانات بازهم شکست بخوریم.

نتیجه‌گیری

بررسی‌ها در تزئینات هر دو بنا مبین این نکته است که از کتیبه‌های قرآنی، اسماء الهی و اشعار فارسی و همچنین خطوط کوفی بنایی، ثلث و نستعلیق در هر دو مجموعه استفاده شده است. مضمون این آیات غالباً بر اخلاص، توحید، یگانگی و عظمت خداوند دلالت دارند و همچنین تأکید بر ستایش خداوند، برپایی نماز و آباد کردن مساجد، درستکار بودن و ایمان به قیامت از جمله مسائلی است که در این آیات به آن‌ها پرداخته شده است.

با مطالعه این کتیبه‌ها، روشن می‌گردد که برای امیران تیموری این آثار وسیله‌ای بوده که توسط آن برای بیان مسلک شاهی از آن استفاده می‌کردند، ولی حکمای صفوی از آن‌ها برای رواج مفاهیم و شعائر مذهبی که به نوعی حامی کتابت کلام وحی و ائمه بودند، استفاده می‌کردند. همچنین، این کتیبه‌ها انعکاس تمایلات زیباشناسانه آن‌ها در هنر و مذهب بوده است، آن‌ها نوعی رابطه مستقیم میان قدرت فرهنگی و اعتبار سیاسی خود به وجود آوردند که به آن‌ها اجازه داد تا بتوانند یکی از فرهیخته‌ترین و مذهبی‌ترین دربارها را در تاریخ جهان اسلام بگسترانند. همچنین با بررسی کتیبه‌های قرآنی در این دو مجموعه به این نتیجه می‌توان رسید که در هر دو بنا، تطابق آیات در مکان‌هایی به خصوص مانند محراب‌ها، همسان بودند و سبکی مشترک و یکپارچه در استفاده از آیات قرآنی دارند. استفاده از خطوط ثلث، بنایی و گاه نستعلیق، از نقاط مشترک کتیبه‌های مساجد گوهرشاد و حکیم می‌باشد. همچنین هماهنگی و استفاده از آیات قرآن در هر دو مسجد تأثیرپذیری کاتبان و معماران متأخر مسجد گوهرشاد و همچنین معماران مسجد حکیم را از هنرمندان سلف در زمان تیموریان، به خوبی نشان می‌دهد. از خط نستعلیق در این مساجد برای نگارش کتیبه‌هایی از اشعار فارسی استفاده شده است که این مورد نیز از وجوه اشتراک کتیبه‌نگاری این دو بنا می‌باشد.

از موارد افتراق کتیبه‌های دو مجموعه، می‌توان به این نکته اشاره کرد که در مسجد جامع گوهرشاد خط ثلث در کتیبه‌نگاری این بنا در رأس خطوط دیگر قرار دارد، اما در مسجد حکیم خط بنایی در کتیبه‌نگاری آن شاخص می‌باشد و این‌که در کتیبه‌های مسجد گوهرشاد از اسامی ائمه طاهرین - به جز نام مبارک حضرت علی (ع) - موردی دیده نشد؛ در حالی که در مسجد حکیم - ایوان جنوبی و سردر شمالی - کتیبه‌هایی وجود دارد که به نام ایشان مزین می‌باشد. یکی دیگر از موارد اختلاف کتیبه‌های دو مجموعه گوهرشاد مشهد و حکیم اصفهان استفاده از خط محقق به صورت مادر و بچه در حاشیه بیرونی محراب ایوان مقصوره است که از این نوع خط در مسجد حکیم موردی دیده نشد. در مسجد گوهرشاد علاوه بر کتیبه‌های متعدد (قرآنی، دعایی، اسماء الهی و کتیبه‌های احداثیه) از نقوش ختایی و اسلیمی برای تزئینات استفاده شده، ولی در مسجد حکیم تمام تزئینات را کتیبه‌ها برعهده گرفته‌اند. نهایتاً در راستای پاسخ به فرضیه پژوهش، می‌توان چنین اظهار نمود که بیشتر کتیبه‌های موجود در مسجد حکیم (قرآنی و احادیث) به مسئله ولایت که از اصول اساسی مذهب تشیع می‌باشد، تأکید داشته‌اند؛ اما در مسجد گوهرشاد تأکید همچنان بر توحید و یگانگی خداوند و دستورات و فرامین او می‌باشد.

سپاسگزاری

سپاس بی‌کران از استاد عزیز جناب آقای دکتر یدالله حیدری باباکمال که از راهنمایی‌های بی‌دریغ و آفتاب‌گونه ایشان در انجام این پژوهش بهره گرفته‌ایم.

کتابنامه

- احمدی، خدیجه (۱۳۸۹). «طراحی حروف براساس خط کوفی معقلی، طراحی فونت با خط کوفی». پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- اثنی عشری، نفیسه؛ و شایسته فر، مهناز (۱۳۹۰). «بررسی نقوش تزئینی قرآن های تیموری و کاشی کاری مسجد جامع گوهرشاد». *مطالعات هنر اسلامی*. شماره ۱۵، صص: ۵۳-۷۲.
- حکیمی، سعید (۱۳۸۰). «هنر کاشی کاری و خط بنایی (کاشی کاری در ایران، نوشته زمرشیدی)». کتاب ماه هنر. شماره ۳۱ و ۳۲، صص: ۱۰۴-۱۰۰.
- خمسه، فرزانه؛ و شایسته فر، مهناز (۱۳۹۲). «فیروزه نگین مساجد (با نگاهی به مسجدهای گوهرشاد مشهد و کیود تبریز در سده نهم ه.ق. / پانزدهم م.م)». *جلوه هنر*، شماره ۲، صص: ۱۹-۳۲.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۱۹). *لغتنامه*.
- زمرشیدی، حسین (۱۳۹۰). «مسجد بی نظیر جامع گوهرشاد و هنرهای قدسی معماری». *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، شماره ۶، صص: ۱۷-۳۲.
- زمرشیدی، حسین (۱۳۹۰). «تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزئینات کتیبه های مسجد حکیم اصفهان». *مطالعات هنر اسلامی*. شماره ۱۴، صص: ۱۰۱-۱۱۸.
- شایسته فر، مهناز (۱۳۸۱). «بررسی محتوایی کتیبه های مذهبی دوران تیموریان و صفویان». *میان رشته های: علوم انسانی دانشگاه الزهراء (ع.ه.ق.)*. شماره ۴۳، صص: ۶۲-۱۱۱.
- شایسته فر، مهناز (۱۳۸۹). «بررسی تزئینات و کتیبه های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات». *مطالعات هنر اسلامی*. شماره ۱۲، صص: ۷۳-۹۸.
- صحراگرد، مهدی (۱۳۹۲). «شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی کتیبه های مسجد گوهرشاد». مشهد: انتشارات به نشر، کتاب ماه هنر، شماره ۱۸۶.
- صمدی، حبیب الله (۱۳۳۳). «جامع گوهرشاد یا هشتمین بنای زیبای جهان». *یغما*، شماره ۷۹، صص: ۵۰۹-۵۱۵.
- فغوری، ریاب؛ و بلخاری قهی، حسن (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی مضمون کتیبه های مسجد گوهرشاد و مبانی اعتقادی شیعه در دوره تیموری و صفوی». *نگره*. شماره ۳۵، صص: ۴-۱۷.
- گلزار، شبنم (۱۳۹۵). «معرفی مکان های تاریخی، حکیم اصفهان (سردر جورجیز، یادگاری مهجور از آل بویه در اصفهان)». *رشد آموزش هنر*. شماره ۴۷، صص: ۶۴-۷۱.
- ماهرالنقش، محمود (۱۳۷۶). *معماری مسجد حکیم*. تهران: انتشارات سروش، چاپ اول.
- ماهرالنقش، محمود (۱۳۷۸). «مساجد اصفهان». *فصلنامه هنر*. صص: ۸۵-۹۹.
- هنرفر، لطف الله (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. کتابفروشی ثقفی، چاپ دوم.